

Fama post mortem

Herinnerd worden in een grensgebied

Maarten Duijvendak

Begrafnisgebruiken betreffen een geheel aan handelingen en gewoonten gericht op het nemen van afscheid van een overledene, het verwerken van het verlies en het eren en herinneren van de dode. Deze gebruiken krijgen op verschillende manieren vorm, bijvoorbeeld als afscheidsceremonieel met vaak religieuze elementen: muziek, gebeden, of niet-religieus in een afscheidsbijeenkomst met toespraken en misschien gedichten. Maar vrijwel altijd zijn er ook meer materiële expressies, zoals een grafmonument, een urn, bloemen, rouwkaarten, advertenties en andere publicaties. Deze vormen en gebruiken zijn verbonden met verschillende fasen in het rouwproces, sommigen vinden plaats bij of kort na het overlijden, anderen pas geruime tijd later. De handelingen en gewoonten staan daarbij niet volledig vast, afhankelijk van sociale positie, religieuze overtuiging, plaats en tijd bestaan er verschillen. Het levenseinde, als biologisch fenomeen, mag dan universeel en van alle tijden zijn, de dood als sociaal-cultureel evenement is context gebonden en varieert tussen tijden en culturen.

Een omvattend en vergelijkend onderzoek naar doodscultuur zal bij voorkeur gebaseerd zijn op een interdisciplinaire benadering. Het begrijpen van gebruiken en tradities, met zijn variaties van plaats en ontwikkelingen in de tijd, vereist kennis van meerdere academische velden. Inspiratie bij het onderzoek kan komen uit de dialoog tussen disciplines zoals archeologie en demografie, antropologie, culturele geografie, sociale, culturele en literaire geschiedenis. De uitwisseling van zienswijzen en kennis kan leiden tot wederzijdse beïnvloeding en hopelijk zo tot een meer uitgebreid, gelaagd en volledig beeld van de ontwikkeling van de doodscultuur. Dit artikel wil een bijdrage leveren aan die ambitie door een verkenning van de grens tussen private en publieke uitingen rond het overlijden in een specifieke regio.¹

Begrafnissen tussen privé en openbaar

Dit opstel focust op de plaats van het overlijden, de begrafenis en rouw in het regionale sociale leven. Wat waren de gebruiken rond dood en verlies en veranderden deze aan het begin van de twintigste eeuw in Noordoost Nederland?

¹ Onderdelen van dit artikel zijn gerepresenteerd op een studiedag van het Project Memento Mori: Levend erfgoed 1 november 2013 in Groningen en op de 10de European Social Science History Conference 23 april 2014 in Wenen. Ik wil graag de deelnemers daarvan bedanken voor hun vragen en opmerkingen.

Werden begrafenissen aan het begin van de twintigste eeuw hier meer intieme aangelegenheden bedoeld voor familie en goede vrienden, of waren ze publiek en bedoeld voor de wijdere sociale cirkel? Ik wil enkele voorlopige antwoorden geven op vragen als: hoe werd over een overlijden bericht of begrafenis aangekondigd, wie namen deel aan de uitvaartceremonie en wat was hun rol, en zijn er veranderingen zichtbaar gedurende de Eerste Wereldoorlog en de daarop volgende jaren?

Om tot antwoord te komen op deze vragen is een analyse gemaakt van berichten over uitvaarten en overlijdensadvertenties in verschillende kranten in de provincie Groningen. Interessant genoeg treffen wij aan het begin van de twintigste eeuw meer en meer advertenties waarin overlijdens worden bekendgemaakt en ook krantenartikelen met uitvoerige beschrijvingen van begrafenissen. Deze verslagen van begrafenissen, reportages geschreven door journalisten, vormen een genre op zichzelf en droegen mogelijk bij aan, wat in eerdere tijden zo mooi werd genoemd, een *Fama post mortem vivere facit*.

De bekende literatuur schetst een beeld dat tot in de negentiende eeuw emoties rondom het overlijden werden gedeeld met familie, vrienden en een grote groep bekenden en buurtbewoners. In de tweede helft van de negentiende eeuw trad er langzaam een verandering op. Het in het openbaar laten zien van verdriet en rouw werd als minder gepast beschouwd en emoties werden bij voorkeur beperkt tot een kleine sociale kring van naasten. Als achterliggende factor wordt gewezen op een proces van emotionalisering van menselijke relaties, het sterker benadrukken van de familiebanden waardoor de dood vooral een familieaangelegenheid werd. De middenklasse wordt gezien als de belangrijkste drager in dit sociaal-culturele proces.²

Franke en Sturkenboom stellen dat deze verandering in Nederland zichtbaar is in de inhoud van onder meer de overlijdensberichten. In een groot deel van de negentiende eeuw schreef men doodsbrieven, emotionele berichten geadresseerd aan familie, verwanten en vrienden, waarin het verdriet werd geuit. De bekenden en de buurt werden door een aanzegger op de hoogte gebracht. Handboeken voor etiquette uit de tweede helft van de negentiende eeuw ontmoedigden echter steeds meer het openlijk uiten van gevoelens. Het publiekelijk uitdrukking geven aan vreugde of verdriet werd in toenemende mate gezien als een gebrek aan manieren. Emoties moesten worden gecontroleerd en privé gehouden, met name met betrekking tot delicate zaken als dood en verdriet.³ Zo zou tussen 1870 en 1940

² Er is een hoop literatuur: Philippe Ariès, *Western Attitudes Towards Death from the Middle Ages to the Present*, Baltimore 1974; Margaret Mitchell (ed.), *Remember me. Constructing immortality. Beliefs on immortality, life and death*, London 2007; Colin Murray Parkes (ed.), *Death and bereavement across cultures*, London 1997; Michael Hvidd Jacobsen (ed.), *Deconstructing Death. Changing Cultures of Death, Dying, Bereavement and Care in the Nordic Countries*, Odense 2013; Wim Cappers, *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010*, Amsterdam 2012.

³ Herman J. Franke, *De dood in het leven van alledag: twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvol-trekkingen in Nederland*, Den Haag 1985; Dorothée Sturkenboom, 'Want ware Zielesmart is niet woordenrijk.

sterven meer een privéaangelegenheid zijn geworden. Desondanks zien we in deze periode ook de opkomst van het typische doodsbericht in de kranten – de overlidensadvertentie. Hoe is deze paradox te begrijpen, hoe verhoudt deze nieuwe publicatiepraktijk zich tot de neiging om alles rond dood en begraven meer als privé te beschouwen?

Kranten en doodsberichten

In de laatste decennia van de negentiende eeuw in Nederland groeiden kranten tot een populair medium. De groeiende relevantie van kranten als massamedium werd gestimuleerd door twee verschillende processen. In het grootste deel van deze eeuw was de krant nogal exclusief, informeerde de hoogopgeleide liberale elite en middenklasse over de ontwikkelingen in de handel en politiek. In Nederland bleef de krant lang elitair, terwijl op veel plaatsen in Europa de rotatiepers het handmatige drukken verving en zo de prijs van dagbladen omlaag bracht. Dat was in Nederland pas later het geval. De Nederlandse regering hief belasting op papier, zodat kranten relatief duur waren. Dit bleef het geval tot 1869, toen het zegelrecht op papier werd afgeschaft. Vanaf dat jaar maakten de Nederlandse kranten een snelle ontwikkeling door: veel nieuwe kranten werden opgericht; naast lokale, regionale en landelijke bladen kwamen ook uitgaven voor verschillende kerkelijke denominaties en voor specifieke doelgroepen.

Een sterke politieke druk bevorderde dit. De kiesrechtbeweging van deze jaren leidde tot stapsgewijze uitbreiding van het stemrecht. Stemrecht in Nederland was een exclusief recht voor mannen uit de midden en hogere klasse. In de decennia na 1860 werd de kieswetgeving geregeld besproken en veranderd door het parlement, tot uiteindelijk het actieve en passieve kiesrecht voor volwassen mannen en vrouwen in 1922 een feit was. De confrontatie leidde tot een strijd om informatie en binding van de potentiële kiezers door elke politieke beweging en religieuze groep. Kranten waren een belangrijk instrument in de ideologische ‘community-building’, de in ontwikkeling zijnde verzuiling, de vorming van wat genoemd mag worden een ‘imagined community’.⁴

In dit proces veranderde de inhoud van kranten, ze ontwikkelden een nieuwe relatie met hun publiek. Het internationale en nationale politieke nieuws bleef op de hoofdpagina's, maar daar kwamen artikelen over klein en lokaal nieuws bij, ongevallen, brand, verslagen van de gemeenteraad, het theater en het concertgebouw, en geleidelijk veranderde de krant in een metgezel van het huishouden, met veel lokaal nieuws, een feuilleton, advertenties van lokale winkels,

Veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988, in: Albert van der Zeijden (Ed.), *Cultuurgeschiedenis van de dood*, Amsterdam 1990, pp. 84-113; Maarten Duijvendak, Elite families between private and public life. Some trends and theses, in: Anton Schuurman / Petrus Cornelis Spierenburg(eds.), *Private Domain, Public inquiry. Families and Life-styles in the Netherlands and Europe 1550 to the present*, Hilversum 1996, pp. 72-88.

⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983.

de namen van recent afgestudeerde studenten en een speciale pagina voor het weekend, met rubrieken voor huisvrouwen en kinderen.⁵ De familieberichten vormden met hun emotionele boodschap daarin onmiskenbaar een belangrijk element.

Kranten waren dus niet enkel commerciële ondernemingen, de verschillende politieke en religieuze achtergronden maakten ze tot concurrenten op een gesegmenteerde markt, waar zij ook om ideologische en politieke redenen hun aandeel wensten te vergroten. Er waren verschillende kranten in Noord-Nederland, die niet aan een kerk waren gebonden. De belangrijkste waren de conservatieve *Provinciale Groninger Courant* (1814-1935) en het, later opgerichte, liberale *Nieuwsblad van het Noorden* (1888-heden). Orthodox protestantse kranten ontstonden in de regio in 1886; de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, en fuseerde met een krant uit Drenthe in 1934. De Rooms-Katholieken begonnen een krant in 1880: *Ons Noorden* verscheen eerst als weekblad en vanaf 1913 gedurende 50 jaar als dagelijkse krant. Daarnaast, begon men ook kranten in kleinere delen van de provincies, lokale kranten, socialistische kranten, enz. De meeste van deze kranten documenteerden hun afzet niet, maar het *Nieuwsblad van het Noorden* werd de grootste; en vermeldde trots in 1918 dat er dagelijks 27.000 exemplaren werden gepubliceerd. Dit lijkt heel wat, in vergelijking met de 359.000 inwoners die de provincie had op dat moment. Maar deze krant werd ook verkocht in delen van de naburige provincies Friesland en Drenthe.⁶

Het plaatsen van een advertentie zoals een familiebericht kostte geld. Hoeveel, was afhankelijk van de grootte van de aankondiging. De meeste advertenties die in deze jaren werden geplaatst, pasten in één kolom, toch waren sommige significant groter dan de rest. Ze varieerden van 5 tot 34 regels. Aan het begin van de eeuw kostte een advertentie van 1-5 regels 75 cent, elke regel extra 15 cent meer. Mensen van buiten het verspreidingsgebied betaalden een hogere prijs; de eerste 5 regels voor 100 cent, extra regels 20 cent per stuk. De prijzen daalden een beetje rond 1918/1920, de eerste vijf regels werden 60 cent, elke extra regel 12 cent daar boven op. Maar adverteerders van buiten de provincie Groningen moesten alsnog extra betalen: eerste vijf regels voor 100 cent, extra regels voor 20 cent. Er was een klein verschil in tarifiering tussen kranten onderling, zo waren de prijzen van een advertentie in *Ons Noorden* de goedkoopste.⁷ Het gemiddelde doodsbericht telde ongeveer 10-12 regels, dus iemand van binnen de provincie moest ongeveer 130-150 cent betalen. In perspectief; rond 1910 verdiende een landarbeider met een

⁵ Marcel Broersma, *Beschaafde vooruitgang de wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002*, Leeuwarden 2002, pp. 256 ff.

⁶ Bart Tammeling, *De krant bekeken. De geschiedenis van de dagbladen in Groningen en Drenthe*, Groningen 1988.

⁷ Zie de informatie in de koppen van de (Nieuwe) Provinciale Groninger Courant, Nieuwsblad van het Noorden, Ons Noorden, verschillende jaren.

vaste positie in het grootste deel van de provincie Groningen voor een dag werken ongeveer 110 cent.⁸

Overlijdensberichten

Voor het onderzoek verzamelen we uit kranten overlijdensberichten, uit een maand voor elk afzonderlijk jaar, zodat de ontwikkeling in deze decennia zichtbaar wordt.⁹ In de negentiende eeuw waren overlijdensadvertenties nog relatief zeldzaam. Rond 1800 werden de eerste overlijdensadvertenties geplaatst, deze waren klein van afmeting en vaak in een afwijkend klein corps. Meestal betrof het de dood van een regionale edelman. Honderd jaar later was een advertentie in een van de kranten betaalbaar geworden voor op zijn minst de middenklasse. Algemene kranten (liberaal en conservatief) liepen bij deze ontwikkeling voorop ten opzichte van de katholieke en orthodox-protestantse kranten.

De overlijdensadvertentie is een merkwaardige vorm van berichtgeving. Het bevat verschillende soorten informatie en het dient uiteenlopende doelen. De advertentie bevat gegevens over de overledene: leeftijd, geslacht, religie, burgerlijke staat. Het geeft uiting aan in wiens naam kennisgeving plaats vindt: familielid, echtgenoot, zoon (s) of dochter (s) of voormalige collega's, vrienden, familie of een instelling. Voorts zijn er grote verschillen in de manier waarop de dood wordt beschreven, de frasering van het bericht, de bijna rituele zinnen die uiting geven aan de gevoelens van verdriet en verlies, of de geruststellende woorden van troost bij God. De overlijdensadvertenties verschillen eveneens in de feitelijke informatie, over hoe te reageren, de informatie over de begrafenis, enz.

In de berichten was weinig merkbaar van de Eerste Wereldoorlog. Wel zichtbaar was een toename van sterfgevallen in de herfst van 1918, waarschijnlijk veroorzaakt door de Spaanse Griep. De kranten publiceerden verschillende overlijdensadvertenties van mogelijke griep-slachtoffers. De kennisgevingen noemden de formele doodsoorzaak natuurlijk niet, maar vermelden bijvoorbeeld "gestorven na een ziekte van slechts een dag", of "na een kortstondige ziekte van slechts één nacht", daarmee iets ernstigs als de Spaanse Griep suggererend. Deze zinnen werden gebruikt toen de 33-jarige Derk Luders en de zeventienjarige Maaïke Swarts stierven. Tegenovergesteld is de manier waarop de dood van de 64-jarige Cornelia Plaat werd meegedeeld, volgens de familie stierf ze "zacht en kalm", of die van de dertienjarige Jan Terpstra; hij overleed na een "langdurig doch geduldig lijden".¹⁰

⁸ Hans Knippenberg / B. de Pater, *De Eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Amsterdam 1988, p. 124.

⁹ Het systematisch onderzoek naar overlijdensadvertenties is nog niet afgerond. Voor deze paragraaf is hoofdzakelijk materiaal gebruikt uit augustus 1918.

¹⁰ 'Derk Luders', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21.8.1918; 'Maaïke Swarts', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27.8.1918; 'Jan Terpstra', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5.8.1918 en 'Cornelia Paulina Plaat', *Nieuwsblad van het Noorden*, 20.8.1918.

In deze decennia was het gewoonte voor de naaste familieleden (partner of kinderen) de kennisgeving te doen. De grote meerderheid van berichten is namens hen gepubliceerd. Andere familieleden, vrienden of collega's fungeren slechts een enkele keer als afzender van het bericht, eventueel als een tweede individuele advertentie, voor "mijn trouwe vriend Bote Siebe Siebesma" of mijn "zeer geachte vriend, de heer H. Hilbrink, conventueel in het Pepergasthuis" geplaatst naast, of een dag na de advertenties van de familie. In deze decennia stelden bij uitzondering bedrijven of instellingen een overlijdensadvertentie op voor een (oud-) collega. Dat deden bijvoorbeeld wel soldaten en officieren voor een paar, vermoedelijk door de Spaanse griep gestorven, bataljon-genoten zoals de jonge soldaten Jacob Rozema en Egbert Mulders. Een expliciet betoon van medeleven van collega's was ook de advertentie gericht aan de nabestaanden van K. Vegter, overleden "na een lang en smartelijk lijden in den hope des eeuwige levens, ons geacht medelid van het Schoolbestuur".¹¹

De kennisgeving richtte zich op de lezer van de specifieke krant, een omschreven sociale groep, slechts een enkele maal tot de verwanten van de overledene: "... diepbedroefd geven wij hiervan kennis aan familie, vrienden en bekenden".¹² Meestal werd de advertentie eenmaal opgenomen, in één krant op één specifieke datum. In een kleine minderheid van de gevallen was dezelfde (of bijna dezelfde) kennisgeving geadverteerd in verschillende kranten op verschillende data. Dit was gebruikelijk wanneer personen met regionale betekenis stierven. Er zijn hierop echter uitzonderingen, zoals het geval van Susanna Swarte, de negentienjarige dochter van een winkelier in de Herestraat. Haar ouders plaatsten advertenties in twee verschillende bladen; het algemene *Nieuwsblad van het Noorden* en de Rooms-Katholieke krant *Ons Noorden*. De reden was wellicht dat zij als winkeliers de algemene klandizie wilden verwittigen alsook de specifieke katholieke vrienden en kennissen.¹³

Niet echt verrassend is dat er grote inhoudelijke verschillen bestonden tussen de advertenties, met name in de frasering van de kennisgevingen. Hoofdzakelijk komt dit voort uit de religieuze achtergrond van de families van de overledenen. De katholieken zetten kruisen als symbolen in de advertentie, de orthodox-protestanten formuleerden zinnen waaruit men hoop putte en de troost van God uitsprak. Een ander belangrijk verschil was de manier waarop het verdriet en verlies werden geformuleerd. Als de dood verwacht werd wegens ziekte of de leeftijd van de persoon, werd het verlies of rouw anders uitgedrukt dan wanneer iemand jong stierf, geveld door een ongeval of plotselinge ziekte, zoals hiervoor al bleek. Deze verscheidenheid in formuleringen verdient nadere beschouwing.

¹¹ 'Egbert Mulder', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5.8.1918; Jacob Rozema', *Provinciale Groninger Courant*, 7.8.1918; 'Bote Siebe Siebesma', *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 13.8.1918; 'H. Hilbrink', *Provinciale Groninger Courant*, 7.8.1918; 'K. Vegter', *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 27.8.1918.

¹² 'Abraham Behr', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5.8.1918.

¹³ 'Susanna Swarte', *Ons Noorden*, 19.8.1918 en 'Susanna Swarte', *Nieuwsblad van het Noorden*, 20.8.1918

De meeste overlijdensberichten nodigden niet uit voor de begrafenis. Dit leidt tot de vraag of de informatie over de feitelijke begrafenis anders werd gecommuniceerd, door een aanspreker of door een persoonlijke brief? Dit kan het geval zijn. Zo adverteerde een begrafenisvereniging in augustus 1918 niet alleen met lage tarieven, een nette bediening, maar ook met “twee aansprekers”.¹⁴ Persoonlijke uitnodigingsbrieven van rond 1900 trof ik in de archieven van enkele elitaire families in de streek.¹⁵ Slechts in enkele van de overlijdensadvertenties worden de mensen daadwerkelijk uitgenodigd naar de begrafenis te komen. Soms, in plaats daarvan, betreft de uitnodiging de komst naar het huis van de overledene, of naar een bar of café, om respect te tonen aan de overledene, en de familie, vrienden en andere te condoleren.¹⁶

Een grote hoeveelheid van de overlijdensberichten eindigde met de uitdrukking: “geen bezoek aan huis”. Het herinnert aan het feit dat deze advertenties publieke kennisgevingen waren, gericht op de wijde omgeving waarin de overledene actief was. Advertiseren betekende het informeren van de sociale omgeving, de regio en de eigen religieuze groep. Dit is een belangrijk verschil met een meer persoonlijk bericht van een sterfgeval of een uitnodiging voor een begrafenis. Soms was de publiciteit nodig om oude klanten, verre verwanten, bekenden of wellicht eventuele schuldeisers of schuldenaren in te lichten, maar de meerderheid van de lezers zal de overledene niet persoonlijk hebben gekend. Toch als gevolg van de advertentie deelden zij in de kennis van het doodsbericht en werden uitgenodigd hun gevoelens te delen. Het informeren van de regionale of religieuze gemeenschap over de dood van iemand, beëindigde in het openbaar zijn of haar lopende zaken. Maar het was tevens een manier om de overledene te eren. Het publiceren van het feit van iemands dood kan door de daaropvolgende reactie van de omgeving zelfs een troostend effect hebben op de getroffen familie. Er is recente literatuur die de publieke deelname als een belangrijk onderdeel van het rouwproces van de nabestaanden beschouwt.¹⁷

Dood en rouw in het openbaar leven

Sommige advertenties werden gevolgd door feitelijke beschrijvingen van de begrafenis en publieke activiteiten daaromheen. Deze beschrijvingen zijn zeer informatief over hoe, meer of minder, publieke figuren werden berouwd. Bijvoorbeeld in het geval van het overlijden van een regionale edelman werd de begrafenis bijgewoond door een groot aantal mensen. In de stad Groningen werden de gordijnen van de universiteit, het paleis van justitie en die voor de ramen van het stadhuis gesloten. Zelfs de studentenvereniging rouwde achter gesloten

¹⁴ ‚Begrafenisvereniging Groningen‘, *Ons Noorden*, 6.8.1918.

¹⁵ Duijvendak, pp. 72-88.

¹⁶ ‚Marten Dik‘, *Nieuwsblad van het Noorden*, 5.8.1918, ‚Derk Luders‘, *Nieuwsblad van het Noorden*, 21.8.1918.

¹⁷ Anna Petersson, Memorialisation. Materialising and locating Grief and Loss, in: Jacobsen (Ed.), *Deconstructing Death*, pp. 151-172, met name pp. 166-168.

gordijnen, zo meldde de krant. Deze eer werd betoond aan de gepensioneerde burgemeester van de stad Groningen, jhr. mr. S.M.S. Modderman, nadat hij stierf op 11 mei 1900, 79 jaar oud. Zijn opvolger was bij de begrafenis en sprak aan het graf, gevolgd door sprekers uit de verschillende sociale cirkels van de overledene. Als laatste sprak de oudste zoon van de overledene, die bedankte voor de prijzende woorden en de belangstelling van het publiek. Tijdens de processie naar de begraafplaats speelde het carillon van de Martinikerk Chopins dodenmars, zo meldde de krant. Onduidelijk is of dit de eerste keer was, dat dit gebeurde, Chopins stuk dateert uit 1830.¹⁸

De collectieve begrafenis van de familie Van Panhuys in 1907 werd in alle regionale kranten verslagen. Ten gevolge van een ongeval, de familie raakte op een mistige avond met de koets in het Hoendiep en verdronk, werden zij gezamenlijk op 11 november 1907 begraven. De gepensioneerde Van Panhuys was Commissaris van de Koning geweest en bij zijn uitvaart waren allerlei hoogwaardigheidsbekleders en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties aanwezig, evenals een afgevaardigde van het Koninklijk huis. Zonen van de boeren van het landgoed droegen de kisten naar de grafkelder van het huis Nienoord te Midwolde. Regionale kranten wijdden meerdere kolommen aan het verhaal, uiteraard over het tragische ongeval, maar ook in detail over de uitvaart. Zij berichtten wie er aanwezig waren, wie er spraken en hoe de overledenen de laatste eer werd bewezen. Vergelijkbaar, zij het op kleinere schaal was het verslag over de uitvaart van zijn opvolger, Jhr.mr. C.C. Geertsema in 1928. Vertegenwoordigers van de Koningin, ministers van staat en representanten van vele organisaties waren aanwezig. Maar er was een opvallend verschil; de lijkwagen werd getrokken door paarden en niet door boerenzonen. De opvolger behoorde niet tot de landelijke elite.¹⁹

De begrafenis van een orthodox-protestantse dominee in 1898 in Middelstum werd uitgebreid verslagen in de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*. De 63-jarige Jelte Nederhoed werd met groot respect door zijn parochianen uit verschillende dorpen begraven. De krant schrijft over de aanwezigheid van “alle inwoners van het dorp”, “de kerk was overvol” en ook collega’s uit de omgeving waren aanwezig. Drie van hen leidden de dienst en de krant bevatte lange citaten uit de verschillende preken. Zij roemden zijn verdiensten voor de kinderen, ouderen, zieken en armen; “hij was een leraar voor iedereen”. En ook de ontzetting wordt genoemd als gevolg van de plotselinge dood; “Hij werd weggenomen terwijl hij zijn werk deed”.²⁰ Het gedetailleerde artikel in de krant maakt de lezer deelgenoot aan het verdriet over dominee Nederhoeds dood. Tegelijkertijd is het verslag een

¹⁸ *Provinciale Groninger Courant*, 25.5.1900.

¹⁹ Over Van Panhuys, *Provinciale Groninger Courant*; *Nieuwsblad van het Noorden*; *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 10-12.11. 1907; over Geertsema, *Provinciale Groninger Courant*, 24.10.1928.

²⁰ *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 15.10.1898.

onderdeel van de ‘community-building’ rond de gereformeerde kiezer en een element in de religieuze en politieke concurrentiestrijd uit die jaren.

Het was gebruikelijk dat (de familie van) een rijke overledene de levenden trachtte te imponeren met een speciale begrafenis. Grootgrondbezitters deden dit door het laten luiden van de klokken in de dorpen waar ze bezittingen hadden; door een groot aantal fakkels; het aantal dragers (tot wel zestien in de achttiende eeuw en tweeëntwintig in de twintigste eeuw); een grootse optocht en uiteraard de fijne kwaliteit van het textiel rondom de kist. Voorafgaand aan de begrafenis lag de dode opgebaard in huis, met rond het lichaam een grote hoeveelheid brandende kaarsen (rooms-katholiek) of fakkels (protestants). Dit was het geval bij overlijdens van de regionaal vooraanstaande familie Alberda in de achttiende en negentiende eeuw. Fakkels werden ook gebruikt bij de begrafenissen, zoals gesuggereerd wordt door de aanwerving van fakkeldragers, maar het is onduidelijk of dit betekent dat de begrafenis ‘s nachts plaats vond. Formeel was dat in de achttiende en negentiende eeuw verboden, maar er zijn vermeldingen van begrafenissen in het donker door de betaling van een specifieke boete. Dit waren uitzonderingen, de meeste begrafenissen vonden plaats vóór drie uur in de middag en soms gevolgd door een maaltijd.²¹ Begin twintigste eeuw ging het bij de uitvaart van regionaal vooraanstaande figuren nog niet heel veel anders toe.

Conclusie

Ondanks het algemene proces van emotionalisering en individualisering dat volgens de literatuur gaande was, behouden overlijdens en uitvaarten aan het begin van de twintigste eeuw duidelijk een publiek karakter. Dit is niet alleen zichtbaar in beschrijvingen van de begrafenissen van de vooraanstaande hoofden van families, maar ook een aspect bij het groeiend aantal overlijdensadvertenties en bij de verslaggeving van uitvaarten in de kranten. Deze advertenties en krantenartikelen vormden een belangrijk en publiek onderdeel van de uitvaart en het proces van rouwverwerking.

Niet elke begrafenis werd in de kranten verslagen en niet elk lid van een illustere familie kreeg een publieke begrafenis, de meeste mensen werden begraven enkel in aanwezigheid van hun familie, vrienden of verwanten. Dit was afhankelijk van geslacht, sociale positie en leeftijd bij overlijden. Mogelijk was ook de oorzaak van overlijden daarbij van belang, was deze plotseling, onverwachts en dramatisch, dan was meer publieke belangstelling te verwachten. Mogelijk was de publieke belangstelling in rurale gebieden groter dan in een stedelijke omgeving, vooral bij degenen die kunnen worden gerekend tot de landelijke elite, de geestelijken van het dorp hierbij inbegrepen. Het is vooral op de begrafenissen van deze laatste groep, dat de directe omgeving in de twintigste eeuw nog steeds actief betrokken

²¹ Duijvendak, *Elite families between private and public*, pp. 72-88.

was. De hier besproken verschillen creëren een ingewikkelde sociaal-culturele matrix, die verrassend weinig lijkt te veranderen tussen 1870 en 1940.

Een kanttekening is echter op zijn plaats. Voor de meeste overledenen verscheen er geen overlijdensadvertentie in de krant, hoewel het aantal langzaam steeg tussen 1870 en 1940, van slechts enkele naar tientallen. Deze vorm van een overlijdensbericht moet worden gezien als méér dan het informeren van kennissen over het overlijden van een persoon. Overlijdensadvertenties in de krant zijn gericht tot een brede kring van familieleden, kennissen en relaties, plus de imaginaire lokale of religieuze gemeenschap. Zij werden zo deelgenoot in het rouwproces.

De gepubliceerde aankondigingen waren een manier om de overledene de laatste eer te bewijzen door het publiek te informeren. Dat werd fraai uitgedrukt door een kleine aankondiging gepubliceerd in 1918 in twee verschillende kranten. Het ging over een Servische of Russische soldaat, in de krant genaamd Muskoukov, die gevangen werd gehouden in het Noordwesten van Duitsland. Hij wist te ontsnappen en vluchtte naar het nabijgelegen Nederland. Maar tijdens het oversteken van de grens tussen beide landen verdronk hij op 9 juli 1917 bij Nieuw Statenzijl. Zijn begrafenis was op de algemene begraafplaats te Nieuw-Beerta. Een jaar later, in augustus 1918, werd een herdenkingspaal op het graf geplaatst. De burgemeester van Nieuw-Beerta liet hierop een gedicht bevestigen, dat als volgt luidde: “Toen deze krijgsgevangen Serviër uit Duitschland vlood, vond hij aan d’oever van het land der vrijheid zijnen dood”.²² Respect voor de gestorvenen was begin twintigste eeuw nog steeds een collectieve aangelegenheid.

Zusammenfassung

Die Beziehungen zwischen Tod, Bestattung, Verlust sowie Trauer und unser Verständnis von privat und öffentlich sind kompliziert. Es ist bekannt, dass Trauer sich in der Neuzeit langsam von der öffentlichen zur privaten Sphäre verschob. Im 19. und 20. Jahrhundert entwickelten sich Beerdigungen in den Niederlanden mehr und mehr zu intimen Veranstaltungen für die trauernden Familie und enge Freunde, aber einige Beerdigungen verwandelten sich immer in öffentliche Veranstaltungen. Während des 19. Jahrhunderts informierten die Oberklasse-Familien ihre Angehörigen und andere mit einem privaten Brief über den Tod eines Familienmitglieds. Jedoch wurde es in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts üblich, Todesanzeigen in der Zeitung zu veröffentlichen. In diesem Artikel werde ich versuchen zu beantworten, welche Beerdigungen gesellschaftliche Ereignisse wurden, welche Menschen bei einer solchen Veranstaltung anwesend waren, und was ihre Rollen waren. Was war die Funktion von veröffentlichten Todesanzeigen, was wurde in diesen neuen Medium erklärt

²² ‘Muskoukov’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 22.8.1918 en *Provinciale Groninger Courant*, 22.8.1918, zie ook <http://www.secanje.nl/nl/slachtoffers/onbekende-servische-krijgsgevangene> (geraadpleegd 6.5.2014).

und welche Art von Bedeutung hatte dies in der Öffentlichkeit? Die Forschung ist auf Zeitungen von unterschiedlichen religiösen und regionalen Bereichen angewiesen. Dieser Artikel diskutiert die Relevanz dieses Entstehens einer *Fama post mortem vivere facit* um 1900 an Grenze zwischen Deutschland und den Niederlanden.

